

Rekreace a její úloha ve formování způsobu života městského obyvatelstva

ELIŠKA RENDLOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Marxistické pojetí analyzující volný čas v kontextu celého způsobu života klade velký důraz na jeho celospolečenské souvislosti. Z hlediska způsobu života není volný čas nazírán pouze jako doba vymezená pro realizaci individuálních zájmů, ale především jako společensky organizovaná a institucionalizovaná sociální sféra, pevně spjatá s mechanismy reprodukce společnosti.

K rozvoji volného času dochází již ve vyspělých kapitalistických společnostech od počátku století, a to jako ekonomicky i společensky důležité oblasti lidského života podílející se na rozšířené reprodukci pracovní síly. Avšak jeho hodnota je shledávána především ve sféře ekonomické a ideologické. Volný čas je chápán jako prostor, v němž se formují svěbytné potřeby, schopné transformace do masové koupěschopné poptávky a fungující jako další stimul pro výrobu a ekonomický růst. Povaha volného času je tak za kapitalismu od počátku podřízena principu maximalizace zisku. Jeho vlastní dopad na růst lidských schopností a potenci i jejich kultivaci zůstává nutně druhořadý a je pouze vedlejším efektem průmyslu volného času.

Od své závislosti na logice průmyslové výroby se volný čas odpoutává teprve v socialistické společnosti. Postupně se dostává do popředí jeho kultivující funkce, které jsou podřízeny ostatní složky jeho rozvoje. Avšak na druhé straně ani v socialistické společnosti nemůže dynamika rozvoje volného času nerespektovat ekonomické a sociální souvislosti způsobu života. Formy, v jakých volný čas plní svou kultivující funkci vůči člověku i celému komplexu způsobu života, nepochybně závisejí jak na úrovni výrobních vztahů ve společnosti, na stupni překonávání kapitalistické třídní struktury, omezení důsledků tradiční dělby práce (především rozdílu mezi fyzickou a duševní prací a mezi prací v zemědělství a v průmyslu či ve službách), tak na dosaženém stupni humanizace práce i ekonomických možnostech společnosti. A v neposlední řadě i na rozsahu pracovní doby, její organizaci, celkovém množství volného času i na úrovni speciálních služeb pro volný čas.

Časovou strukturu volného času lze rozdělit zhruba do tří úrovní: na volný čas všedního dne, dále víkend jako pauzu v rytmu pracovních dnů a dovolenou jako rozsáhlé bloky pracovního volna. Volný čas ve všedních dnech je podřízen především požadavkům práce, bio-fyziologického rytmu a nutným mimopracovním činnostem. Ve dnech souvislého volna, zejména o dovolených se stává — z hlediska svého rozsahu i subjektivně — svého druhu dominantou celého životního rytmu, což vytváří příznivější podmínky pro jeho kultivaci a usměrňování v souladu s potřebami rozvoje lidské individuality i společnosti. Prostřednictvím aktivit volného času mohou být alespoň zčásti redukovány a kompenzovány nežádoucí efekty dělby práce a položeny základy cel-

kové změny chování v mimopracovní době.⁽¹⁾ Přitom hraje významnou roli rekreace jako komplex volnočasových aktivit souvisejících zpravidla se změnou obytného prostředí (zahrnujícího i širší zázemí bytu), jejichž cílem je především fyzická a psychická reprodukce pracovní síly prostřednictvím rozšíření spektra provozovaných činností a sociálních zkušeností. Rekreace není jen otázkou víkendů a dovolených, ale měla by se do určité míry stát i součástí mimopracovní doby všedních dnů a — jak naznačují některé studie z oblasti psychologie i hygieny práce — i součástí efektivního pracovního režimu, zejména v některých vysoce náročných profesích. V komplexu volného času plní ve zvláště míře funkce hygienické, sociální a do určité míry i kulturní, spojené zejména s šířením a modifikacemi kulturních vzorů. Její další rozvoj je společensky velmi žádoucí, neboť představuje jednu z nejučinnějších forem regenerace pracovní síly i významný stimul celkové kultivace osobnosti.

V současné době existuje řada stabilizovaných forem využívání souvislého volna k rekreaci, v nichž je v různé míře obsažen moment překonávání stereotypu všedního dne. Z hlediska cílů rekreace lze pokládat za obecně vhodný takový typ využívání volného času, který v maximální míře vede ke změně prostředí, činností a novým sociálním zkušenostem. Jeho protipólem je prolongace způsobu života všedních dnů, včetně těch jeho složek, které souvisejí s prací, obsluhou domácnosti a stabilitou sociálních kontaktů. Některé dílčí empirické výzkumy [Sonda 1979] realizované v prostředí městských dělníků ukazují, že pól, který směřuje k rozbití každodenní rutiny a k pojetí dovolených i víkendů jako času „překračujícího hranice všedních dnů“ je zřejmě konstitutivně určen těmito faktory:

- rozšířením spektra sociálních kontaktů, především o „nové lidi“, tedy známé, přátele apod.;

- změnou prostředí, v extrémním případě spojenou s návštěvou v zahraničí a tím i poznáním jiného způsobu života, kultury, životního prostředí i komunikačních zvyklostí;

- změnou existujících stereotypů rodinného hospodaření, která je obecně spjata s vyšším využíváním služeb, s finančně náročnějšími formami spotřeby, s překonáváním stereotypu šetření a úspornosti.

Na druhé straně pól, který směřuje k „uchování každodenní rutiny“, je charakteristický především:

- těsnou vazbou na místo bydliště, rodinu a obsluhu domácnosti;
- neschopností vymanit se z pracovních povinností a s tím spojených sociálních závazků;
- prolongací existujících spotřebních zvyklostí a návyků (včetně těch, které se realizují na chatě jako jiná forma chodu domácnosti);
- upevňováním příbuzenských a přátelských vztahů, již zakotvených v každodenním způsobu života.

Mezi těmito vyhraněnými póly existuje ovšem řada preferovaných typů využívání souvislého volna (včetně dovolených), které nelze jednoznačně zařadit. Jde například o totální vyvázání ze stávajících struktur, povinností a závazků a pobyt „o samotě“ s akcentem na kontemplativní stránky. Nebo o takový styl, který vede k uspokojování již dříve osvojených potřeb a zájmů, na něž

(1) Tento moment nelze ovšem přeceňovat. Rozbor zkušeností z výcvikových táborů usilujících o změnu pohybových a stravovacích návyků v intencích „zdravého způsobu života“ ukazuje, že po přechodu k „normálnímu životnímu rytmu“ se tyto nové, avšak pouze zdánlivě internalizované vzory nedají dlouho realizovat.

ovšem ve všední dny nezbyvá čas. Jestliže můžeme pokládat snahu „poznat něco nového“ (nový typ sportu, zábavy, nové lidi) za rozvinutou formu směřující zákonitě k popření každodenní rutiny, pak styl zaměřený na realizaci již osvojených zálib dosahuje zrušení každodenních stereotypů jiným způsobem: naplňováním frustrovaných potřeb a zájmů, a tedy směřujícím k upevňování již osvojených vzorců využívání volného času. To ovšem nemůžeme pokládat jednoznačně za negativní jev. Naopak, právě při hodnocení účinnosti rekreace je třeba nikoli paušalizovat, ale vycházet důsledně z konkrétních potřeb jednotlivce, formovaných jeho profesí, vzděláním, fází životního cyklu i zdravotním stavem.

Nicméně vzhledem k tomu, že možnosti kultivace volného času byly za kapitalismu velmi omezené a rekreace jako jeho typická složka se začala masově rozvíjet až po vítězství socialistické revoluce, dominují zatím v řadě sociálních vrstev i skupin (zejména u starých lidí) velmi prosté formy rekreace. Jejich význam pro regeneraci fyzických i duševních sil je dosud velmi malý a často dokonce sporný. Neboť pasivní formy odpočinku, spojené často s omezováním pohybu, nadměrným příjmem potravy nebo spánkem během dne nevytvářejí dostatečnou bariéru proti negativním důsledkům civilizace. Tato skutečnost se dosud projevuje jak u dovolených, tak především u víkendů, u nichž stereotypie všedního dne zatím do značné míry působí jako silný protitlak nových a efektivnějších vzorů rekreace, a to především z hlediska jejich účinnosti na regeneraci fyzických i duševních sil a rozvoje osobnosti. Postupné překonávání této situace proto předpokládá nejen vybudování nové materiálně technické základny, ale také výchovu pro volný čas nejen u dětí, ale i u osob středního a staršího věku.

Vývoj forem trávení souvislého volna

Ačkoli jsou víkend a dovolená dnes považovány za samozřejmou součást životního rytmu současného člověka, v historické retrospektivě se jedná o relativně nové sociální jevy, jejichž vznik souvisí se sociálně třídními zápasy kapitalistické společnosti epochy imperialismu. Jako nové formy životního stylu nejširších vrstev se prosadily až počátkem dvacátého století. Nejprve se objevily ve způsobu života velké buržoazie, která na přelomu století již překonala „gründerské“ období orientace na akumulaci kapitálu a rozvoj výroby. Své sociálně třídní postavení začala zhodnocovat prostřednictvím spotřeby, mezi níž měla významné místo rekreace jako forma náročné spotřeby služeb a demonstrace kultivovaného „stylu života“ v intencích kulturních vzorů staré feudální společnosti. Kromě dlouhodobějších pobytů v atraktivních střediscích společenského života se ve dvacátých letech také začala rozšiřovat rekreace koncem týdne, vycházející z analogie anglického „weekendu“. V okolí velkých měst vznikaly luxusní lokality, určené výhradně k rekreačnímu pobytu nejbohatších vrstev.

Maloburžoazie, v jejíž řadách postupně sílila skupina zaměstnanců, začala počátkem dvacátého století napodobovat buržoazní vzory v závislosti na svých majetkových poměrech, avšak její většina byla v té době stále ještě zcela ve vleku tradičních zvyklostí: Ve stylu trávení větších bloků volného času převládaly — podobně jako u kvalifikovaných dělníků a dělnické aristokracie — návštěvy výletních restaurací, kabaretu a pouťových atrakcí, korzování a spolkový společenský život. Vedle levnějších variant pobytů v tradičních oblastech, zejména lázeňského charakteru, se vytvářely postupně specifické formy příměstské rekreace, využívané především pro dlouhodobé sezónní pobyty a dovolené. Tato forma „letních bytů“ (ubytování v levných hotýlcích, ubytovacích

hostincích a soukromí) se rozšířila především v období konjunktury dvacátých let, kdy relativně rychle rostla životní úroveň maloburžoazních vrstev a prodlužoval se rozsah jejich dovolených.(2) [Průcha 1974]

Vzhledem k tomu, že rekreace vyžaduje velký rozsah volného času, jehož distribuce byla v podmínkách kapitalistické společnosti svázána se sociálně třídním postavením a byla vždy především formou spotřeby, zůstávala po dlouhou dobu cizí způsobu života proletariátu.(3) Početné rostoucí dělnická třída byla sociálně značně diferencována. Úroveň kvalifikace, pracovní zařazení a také odvětvová příslušnost se promítaly do rozsahu pracovní doby i výše mezd. V řadách dělníků se postupně formovaly skupiny dělnické aristokracie a dalších kvalifikovaných dělníků, které v závislosti na majetkových možnostech inklinovaly k napodobování maloburžoazních vzorů spotřeby a do určité míry také způsobu trávení dovolených. Značná sociální diferenciace dělníků však také vyplývala ze specifických rysů procesu industrializace a urbanizace v našich zemích, který nerušil ekologickou strukturu dříve zemědělského obyvatelstva, ale pouze ji přizpůsoboval potřebám kapitalistické výroby. I když postupně sílil počet městského proletariátu, velká část dělnictva nadále bydlela v malých příměstských či předměstských obcích, pracovala v malých či středních průmyslových závodech. Způsob života proletariátu se organicky prolínal se způsobem života zemědělského obyvatelstva a domácí hospodářství bylo v dělnických domácnostech obvyklým dodatečným zdrojem tvorby životní úrovně. Nedělní volný čas byl proto z velké části tráven prací a prostorově situován do prostředí bydliště a jeho nejbližšího okolí.

Třídně vyhraněné formy proletářské rekreace se ve dvacátých a počátkem třicátých let zformovaly víceméně jen mezi městskou proletářskou mládeží, a to do podoby ideologicky vyhraněného protipólu spotřebních modelů buržoazie. Při vzniku trampingu a chatových osad byly nejsilněji deklarovány požadavky minimalizace spotřeby a prosazovány zásady kolektivismu. Zpočátku byly vyjadřovány pomocí naivních analogií s „indiánskou“ či „kovbojskou“ kulturou, jak to odpovídalo dobovým sdělovacím prostředkům, a měly spíše únikový charakter. Obliba trampingu se mezi mládeží postupně šířila a začala být pro buržoazní společnost nebezpečnou platformou politické angažovanosti mládeže. Po

(2) Například u úřednictva trvala dovolená 2–5 týdnů v závislosti na služebním postavení a délce pracovního poměru [Průcha 1974: 183].

(3) Zkrácení pracovní doby bylo jedním z důležitých cílů sociálních programů dělnického hnutí již od poloviny minulého století. Určitých úspěchů však bylo dosaženo až ke konci století, a to pouze pro dělníky továrního průmyslu, jejichž pracovní doba činila 9–11 hodin denně, zatímco v ostatních odvětvích, zejména v zemědělství, nebyla její horní hranice limitována. Zhruba v této době byl také uzákoněn nárok na 24hodinový nedělní pracovní klid. Dělníkům se však nepodařilo prosadit nárok na dovolenou (s výjimkou horníků, majících dovolenou 5–12 kalendářních dnů ročně a dělníků některých velkých závodů, kteří dosáhli kolektivní smlouvy se zaměstnavateli). Takto vymezená pracovní doba platila až do roku 1918, avšak netýkala se dělníků pracujících v malých podnicích, živnostech, zemědělských a domáckých dělníků a pracujících ve službách, jejichž pracovní doba činila 12–14 hodin denně. Ve vlně dílčích sociálních reforem po založení samostatného státu byl uzákoněn osmihodinový pracovní den a ve dvacátých letech také 6–8denní nárok na dovolenou, který však byl ze strany zaměstnavatelů dodržován pouze v závodech se silnou dělnickou organizací a v obdobích zvýšené nezaměstnanosti se i zde stával spíše fikcí [Průcha 1974]. Štern pokládá přiznání nároku na dovolenou a zavedení osmihodinové pracovní doby za vůbec nejdůležitější ze všech reforem I. republiky a dává je do souvislosti s růstem zájmu o vzdělání, politiku, s rozmachem spotřeby i cestovního ruchu [Štern, 1934: 39].

neúspěšných pokusech zařadit jej pod hlavičku některé z buržoazních stran byla proti němu podniknuta restriktivní administrativní opatření, která mezi mládeží vyvolala prudký odpor nabývající forem sociálního hnutí [Morkes 1976]. Tak byl sice tramping oproštěn od romantických iluzí „úniku od společnosti do lůna přírody“ a zřetelně se projevila jeho podstata třídně vyhraněné formy rekreace, avšak další rozmach tím byl do určité míry podvázán. Širší působnost měly inovace zprostředkované sportem, turistikou a zčásti i cyklistikou a automobilismem, které byly propagovány filmem i populárními časopisy a ovlivnily volný čas nejen dělníků, ale prakticky všeho městského obyvatelstva. Třídně diferencované formy rekreace kulminovaly v průběhu dvacátých a počátkem třicátých let. V následujícím desetiletí prohlubující se hospodářské krize a po dobu druhé světové války ustoupily nutnosti uspokojit alespoň základní životní potřeby a byly podstatně omezovány i u maloburžoazních vrstev.

Nově se formující socialistický stát se při zkracování pracovní doby zaměřil na vytváření delších bloků souvislého pracovního volna, tedy dovolené a dlouhého víkendu pro všechny sociální skupiny. Tato orientace byla také všeobecně kladně přijata, neboť jednak přispívala ke zvolnění životního tempa a umožňovala i rozšíření aktivit napomáhajících stabilizaci životní úrovně, jednak otvírala možnost rozšiřování škály činností, prosazování těch, které přispívají k prohloubení relaxačních, kulturních a sociálních efektů volného času. V prvním období byl zachován původní rozsah 48hodinové pracovní doby a především dořešena otázka dovolených, která se stala univerzální součástí ročního pracovního rytmu všech pracujících bez ohledu na odvětví národního hospodářství, charakter pracovní činnosti a vlastnický sektor. Při jejím určení byl brán v úvahu nejen počet odpracovaných let, ale také některé další sociální aspekty [Linhart-Vítečková 1975]. Na rozdíl od buržoazní republiky, v níž byl reálný rozsah pracovní doby a dovolené jedním z významných mezitřídních a vnitrotřídních rozdílů, po vítězství národní a demokratické revoluce se stávají tyto vymoženosti univerzálním rysem způsobu života a jedním z důležitých nástrojů jeho sociálně třídní homogenizace. V roce 1956 byl rozsah pracovní doby zkrácen na 46 hodin úpravou sobotního pracovního režimu a od roku 1966 národní hospodářství postupně přecházelo na pětidenní pracovní týden v rozsahu 42,5 hodiny (v jednosměnných provozech) a méně (ostatních typech provozů). Tento proces byl ukončen v letech 1968—1969 a prosadil se do životního rytmu prakticky všech skupin obyvatelstva, neboť jeho univerzálnost byla posilována také rostoucí zaměstnaností žen [Linhart-Vítečková 1975].

Zkrácení sobotní pracovní doby v roce 1956 se ve struktuře mimopracovní doby odrazilo v přesunu některých domácích prací z nedělního dopoledne na sobotu a přispělo tak ke zvýraznění svátečního charakteru celého nedělního dne a zvýšení podílu volnočasových aktivit. Zavedení dvoudenního víkendu v letech 1968—1969 tyto tendence prohloubilo, bylo však současně provázáno řadou sporných, ba přímo negativních momentů. Například uvolnění soboty jako dne pracovního klidu při týdenní pracovní době 42,5 hodiny znamenalo částečné prodloužení všedního pracovního dne (na 8,5 hodiny). V těchto letech se již také začínala projevovat stagnace vývoje služeb a nedocházelo k dalšímu poklesu průměrného týdenního času domácích prací. Dvoudenní souvislé volno proto nebylo zhodnocováno pouze jako prostředek zkvalitňování volného času, ale také jako časový rezervoár pro všednodenní mimopracovní povinnosti.

Koncem padesátých a zejména v šedesátých letech docházelo ke krystalizaci vyhraněných modelů trávení souvislého volna, odlišných svou náplní od forem trávení volného času všedních dnů. Tento proces obsáhl prakticky všechny

sociální skupiny, i když do určité míry v závislosti na sociálně podmíněných tradicích rekreačního chování. Týkal se zpočátku pouze dovolených, avšak po zkrácení pracovní doby se postupně prosazoval také o víkendech. Socialistická společnost od počátku stimulovala pronikání rekreačních potřeb do nejširších vrstev. Začala budovat historicky nový typ služeb, který neakceptoval individualistické a spotřební pojetí rekreace buržoazní republiky, determinované sociálně třídním postavením a příjmovou úrovní. V protikladu k nim prosazovala kolektivismus a pojetí rekreace jako formy spotřeby ze společenských fondů. Nová forma rekreace, zejména výběrová rekreace ROH, cílevědomě centrálně řízená, překonala poměrně brzy počáteční neuduhy a stala se pro značnou část pracujících „školou socialistického životního způsobu“ [Socialistická 1975]. Také podniková rekreace, rozvíjející se však bez dostatečné centrální koordinace, vytvořila postupně ohromné rekreační kapacity, avšak nerovnoměrně rozmístěné a velmi diferencované co do technického vybavení a provozních možností. Tyto nedostatky se v padesátých letech ještě plně neprojeví, v dalších desetiletích však s růstem rekreačních nároků pracujících vedly k nedostatečnému využívání existujících kapacit a určité stagnaci jejich rozvoje [Jungmann 1973].

Výběrová a podniková rekreace ROH byly určeny především pro trávení dovolených a nepřispívaly tudíž k rozvoji víkendové rekreace, která byla v podstatě ponechána „svému osudu“. Tradiční formy rekreace byly postupně odbourány, aniž však za ně byla nalezena adekvátní náhrada. Postupné budování zařízení volného cestovního ruchu se zaměřovalo především na ubytování hotelového typu aspirující na vysokou úroveň služeb, nebylo však koncipováno jako profilová forma rekreace pracujících, ale spíše jako prostředek stimulace zahraničního cestovního ruchu. Ani tato zařízení kapacitně nestačila a z finančních důvodů především nevyhovovala jako rozšířená varianta letní nebo dokonce víkendové rekreace, zejména rodin s malými dětmi.

Chataření a chalupaření jako profilová forma víkendové rekreace

Koncem padesátých a počátkem šedesátých let došlo k vzestupu zájmu o chataření, které navazovalo na tradice zahrádkářských kolonií, příměstského bydlení a zčásti trampingu, avšak výrazně změnilo svůj sociální rámec. Chaty byly pořizovány jako rekreační objekt ve vlastnictví rodiny, a staly se rozšířeným relativně progresivním modelem uspokojování rekreačních potřeb pracujících. V roce 1971 bylo v ČSSR evidováno téměř 160 tisíc individuálních rekreačních objektů (z toho 16 % chalup) a dalších 16 tisíc bylo v té době projektováno nebo rozestavěno.(4) Majiteli těchto rekreačních objektů jsou asi z jedné třetiny obyvatelé hlavního města, více než polovina bydlí v některém z krajských měst v ČSSR [Soupis 1972]. Pořizování chat a chalup tedy není specifikou obyvatel Prahy nebo dalších velkých měst, ale velmi rozšířenou formou rekreačního chování, nepříliš závislou na typu bydlení.(5) Výsledky reprezentativního výzkumu

(4) Cca 25 % rekreačních objektů bylo postaveno do roku 1945 a téměř 60 % po roce 1955 [Soupis 1972].

(5) Rekreační objekty Pražanů jsou umístěny v naprosté většině ve Středočeském kraji, kde je jich také více než třetina z celkového počtu v ČSR. Pražané se dále třetinově podílejí na jejich vlastnictví v Severočeském kraji, jehož horské oblasti patří k tradičnímu zázemí zimní rekreace. Ve všech ostatních krajích jsou nejméně ze tří čtvrtin majiteli obyvatelé kraje a zbývající podíl je většinou plně pokryt obyvateli bezprostředně sousedících krajů [Soupis 1972].

Využívání rekreačních objektů především jako sféry materiální kultury však začíná být samotnými majiteli posuzováno značně rozporně (tabulka 2). Zře-

Tabulka 2. Vliv druhého bydlení na životní způsob rodiny — názory chatařů a chalupářů trvale bydlících v Praze

	zvětší se, vzroste	nezmění se	zmenší se, klesne
rozsah domácích prací	51,4	38,5	10,0
množství pohybu	92,6	6,5	0,8
pobyt v přírodě	97,1	2,7	0,1
finanční výdaje dmácnosti	70,9	25,9	3,2
množství volného času	27,4	35,9	36,7
množství odpočinku	39,0	27,7	33,4
	zlepší se	nezmění se	zhorší se
fyzická kondice	85,3	13,2	1,5
výchova dětí	35,1	61,5	3,3
vztahy v rodině	42,4	56,2	1,4
kontakty s přáteli	30,4	59,1	10,5
časový režim v pracovní dny	9,6	56,1	34,3

N = 543

Pramen: Časové rozpočty Pražanů 1977

telně již například převažuje názor na zvýšení časových i finančních nákladů spojených s jejich údržbou a provozem. Také relaxační funkce víkendových pobytů na chatě je posuzována rozporně.⁽⁹⁾ Pobyt na chatě a chalupě je spíše chápán jako fyzický a psychický odpočinek vyplývající z odlišného typu manuálních činností, které však mají spíše provozní nebo poloprovozní charakter. Cení si jich více zaměstnanci, i když je za volný čas příliš nepovažují. U obou sociálních skupin se projevuje shodná tendence hodnotit spíše negativně vliv pravidelných víkendových výjezdů na celkový časový režim v ostatních dnech týdne. Vlastnictví individuálního rekreačního objektu se v průměru projevuje zvýšením týdenního času domácích prací u mužů a žen o jednu hodinu na úkor volného času. Pro jeho vnitřní strukturu je charakteristický větší rozsah technických a manuálních aktivit, nižší výskyt pohybových, sportovních aktivit a sociálních kontaktů, nižší návštěvnost kulturních zařízení [Časové rozpočty 1977].

Přes rychlý a intenzivní rozsah chataření a chalupaření v posledních desetiletích nebyly dosud vytvořeny specifické vzory chování a způsobu trávení víkendů v oblastech soustředěné individuální rekreace. Z velké části vycházejí z požadavků a potřeb obsluhy domácnosti a údržby rekreačního objektu nebo pozemku. Typické volnočasové aktivity nepřevažují a jejich škála je relativně úzká. Tento model víkendového chování se začíná promítat do vědomí majitelů, především zaměstnanců, jako jedna z překážek ostatních volnočasových činností a rozvoje osobnosti.

(9) Vysoké pozitivní hodnocení možnosti pobytu v přírodě, pokud ho konfrontujeme s názorem na rozsah odpočinku a volného času, naznačuje, že „přírodní prostředí“ není příliš využíváno pro volnočasové aktivity. Chataři a chalupáři se naopak stejně často přiklání k názoru, že rozsah volného času a odpočinku se díky víkendovým pobytům nemění, nebo dokonce klesá [Časové rozpočty 1977].

Druhé bydlení jako nejtypičtější forma trávení víkendů velkoměstského obyvatelstva má výrazně sezónní charakter a i v letních měsících se týká pouze poloviny Pražanů.(10) Dosud však nebyl vytvořen jiný vyhraněný model pro volný čas, který by tuto formu doplňoval nebo ji nahrazoval skupinám neparticipujícím na víkendové migraci. Víkendový pobyt ve městě je zčásti vyplněn běžnými provozními činnostmi rodiny a domácnosti, zčásti navazuje na stereotypy všednodenního volného času. Mezi časově náročnějšími činnostmi dominují vycházky po městě a nejbližším okolí, výlety, rodinné a sociální kontakty (tabulka 3). Ostatní aktivity spjaté s využíváním městské vybavenosti

Tabulka 3. Vybrané víkendové činnosti ekonomicky aktivních mužů a žen podle sociálních skupin (procento dotázaných, kteří činnost provozovali)

	Muži				Ženy			
	dělník		zaměstnanec		dělník		zaměstnanec	
	Sobota	Neděle	Sobota	Neděle	Sobota	Neděle	Sobota	Neděle
Údržba automobilu	29,0	21,9	19,1	21,9	1,7	2,6	4,3	3,2
Ruční práce, šití, pletení	0,0	0,0	0,0	0,0	37,4	30,5	34,7	31,5
Technické koníčky	7,3	7,3	4,7	6,5	0,0	0,0	0,9	1,2
Práce na zahrádce, úprava okolí chaty	28,0	25,3	36,0	33,4	26,0	29,5	34,1	32,4
Procházka v přírodě	23,6	25,3	18,6	23,7	18,2	22,6	22,1	24,9
Výlet, vyjížďka autem	22,4	19,1	17,8	17,1	11,3	13,0	15,8	22,0
Sport, míčové hry, plavání	16,8	16,9	16,0	13,1	8,7	9,6	8,0	10,9
Návštěva sportovního utkání	4,4	8,4	2,6	5,0	1,7	0,0	0,6	0,3
Procházka ve městě	11,8	11,8	14,9	14,2	16,5	15,7	12,4	14,1
Návštěva přátel, známých	33,2	25,2	21,8	32,6	32,1	25,2	29,2	27,1
Návštěva restaurace, vinárny, zábava, tanec	12,9	6,7	7,6	4,3	8,7	2,6	5,7	2,8
Zájmová umělecká činnost	2,2	1,2	0,4	2,2	0,0	0,0	0,6	4,9
Návštěva divadla	2,2	1,2	0,4	2,2	0,0	0,0	0,6	4,9
Návštěva výstavy, muzea	2,8	0,0	1,4	2,6	0,9	0,0	2,2	2,8
Návštěva koncertu	0,0	0,6	0,4	1,1	0,0	0,0	1,2	1,7

N = 1144

Pramen: Časové rozpočty 1977

kulturního, rekreačního, sportovního i společenského charakteru jsou sice často uváděny mezi aspirovanými činnostmi, jejich skutečná frekvence je však podstatně nižší. Ve způsobu trávení víkendů je malý počet činností, u nichž se projevuje větší závislost na sociálních charakteristikách jednotlivců. I když je nižší míra sociální diferenciacce zřejmě způsobena také typem informace (byl zjišťován výčet činností bez jejich časové dimenze), přesto poněkud překvapuje podobnost struktur činností jednotlivých skupin Pražanů. Té se vymykají pouze známé rozdíly v prožívání volného času mužů a žen a dále větší výskyt sebevzdělávacích a studijních aktivit u osob s vysokoškolským vzděláním a na druhé straně brigád u dělníků [Časové rozpočty 1977].

(10) Návštěvy chat a chalup jsou většinou vázány na léto a teplé jarní a podzimní měsíce. Od listopadu do března jsou navštěvovány výjimečně a čtvrtinou populace vůbec ne [Časové rozpočty 1977].

Mezi velkoměstskou populací je již poměrně intenzivně pocíťována potřeba diferencovaného prožívání volného času všedních dnů a souvislého volna, jejich obsah však dosud není vyhraněn. Bariéry spočívají jednak v rodinných provozních činnostech, které jsou ve značné míře přesouvány na sobotu, jednak v nedostatečné hmotné vybavenosti města a v neposlední řadě nevyhraněnosti sociokulturních vzorů víkendového volného času. Vyžívání chat a chalup se v tomto kontextu ukazuje jako stále ještě relativně progresivní vzor, který — přes svoji zřetelně vystupující nedostatečnost — přispívá alespoň změnou prostředí k naplnění relaxační funkce volného času a zdůraznění odlišného rytmu pracovních a víkendových dnů.

Převažující formy trávení dovolených

Rekreační objekt slouží primárně víkendové migraci a jeho vlastnictví není překážkou variabilních způsobů trávení dovolených. Tato tendence již byla konstatována v dřívějším výzkumu volného času pražské populace.(11) Model diferencovaného využívání chat se od té doby velmi rozšířil, neboť v současné době již naprosto převažuje potřeba trávit hlavní část dovolené jiným způsobem.(12)

Tabulka 4. Způsob trávení dovolených a preference jejich forem u obyvatel Prahy (procento dotázaných, kteří uvedli kladnou odpověď)

	Realizovaný způsob dovolené		Preferovaný způsob 1977 ³⁾	
	1977 ¹⁾	1979 ²⁾	ČSSR	v zahraničí
Podniková nebo výběrová rekreace ROH	19,7	20,0	28,4	35,9
Dovolená s cestovní kanceláří nebo sportovním oddílem	10,2	6,5	13,5	34,8
Individuální turistika, táboření	28,9	33,3	30,8	44,9
Pobyt na chatě, chalupě	45,7	35,0	38,0	*
Stavba domu, chaty, práce v domácím hospodářství	16,4	38,9	3,8	*
Výdělečná činnost	6,5	2,4	1,5	*
Pobyt u příbuzných	26,0	23,5	4,8	*
Odpočiněk doma	35,3	32,6	*	*
	N = 2050	700	1144	

Poznámka: * — nezjišťováno

Pramen: 1) Způsob 1977

2) Sonda 1979

3) Časové rozpočty 1977

(11) Ve výzkumu bylo zjištěno, že majitelé chat a chalup se zčásti orientují i na náročnější formy trávení dovolených, například v zahraničí, a chaty využívají převážně o víkendech nebo jako doplňkovou formu dovolené. V rozpětí tří sledovaných let 1966–1968 vzrostl tento typ rekreace, avšak pouze na chatě či chalupě tráví celou dovolenou ještě 55 % majitelů [Maršálková-Todlová 1973].

(12) Zhruba tři čtvrtiny majitelů tráví na chatě alespoň jeden nebo dva týdny dovolené, 15 % však volí pro celou dovolenou jiné prostředí. Nejčastějším způsobem je kombinace pobytu na chatě a jiné, atraktivnější formy, což například v roce 1977 platilo pro 60 % pražských majitelů individuálních rekreačních objektů [Časové rozpočty 1977].

Stále však existují skupiny velkoměstské populace, jejichž dovolená nebo adekvátní volný čas (např. u důchodců) nedosahují pobytu na chatě. Přenášení tradičního modelu nepracovních dnů na dovolenou je ještě častým rysem, spjatým sice především s ekologickou podmíněností způsobu života, ale promítajícím se také do sociálně třídních charakteristik.(13) Jeho platnost nebyla dosud překonána ani v podmínkách velkoměsta. Více než třetina pražských dotázaných tráví alespoň část dovolené ve městě (tabulka 4) a také výpovědi o hodnotách spjatých s dovolenou naznačují, že se nejedná pouze o objektivní bariéry hmotné vybavenosti a životní úrovně, ale ve značné míře o závislost na sociokulturních vzorech trávení volného času v minulosti.(14)

Dalším typem dovolené, který se předpokládánými relaxačními efekty blíží pobytu na chatě, jsou návštěvy příbuzných a známých. Jedná se sice o vybočení z běžného rytmu všedního dne a změnu prostředí, avšak sociální a kulturní efekty dovolené nebývají příliš vysoké. Spíše je možno hovořit o návštěvě známých míst a určitém napojení na způsob života další rodiny. Data ukazují, že tato forma je velmi často realizována právě rodinami, které dosud nevlastní rekreační objekt, a slouží tedy do určité míry jako substituce pobytu na chatě. Přes svoji vysokou frekvenci však nepatří mezi preferované formy [Časové rozpočty 1977]. Pro některé skupiny obyvatel zůstává jednou z mála možností pobytu mimo bydliště a město (rodiny s nejmenšími dětmi, skupiny s nízkými příjmy, důchodce apod.). A v neposlední řadě je využívána jako prostředek realizace sociálních a ekonomických funkcí širší rodiny.

Za kvalitativně vyšší formy trávení dovolené lze považovat ty, u nichž jsou minimalizovány nejen pracovní, ale také běžné provozní činnosti všedního dne, a které jsou naplněny odpočinkem ve smyslu aktivizace subjektu, obohacování způsobu života o další činnosti a sociální zkušenosti. Pro potřeby dovolených jsou budovány různé typy zařízení volného i vázaného cestovního ruchu, které lze rozdělit do tří základních skupin. Je to jednak individuální turistika a táboření, dále využívání služeb hotelového typu, a to buď individuálně nebo prostřednictvím cestovních kanceláří, a jako třetí kvalitativně poněkud odlišný typ — rekreace ROH.

Individuální turistika patří mezi jednu z nejvíce preferovaných forem, zvláště ve spojení s pobytem v zahraničí. Tento typ dovolených prošel v posledních letech značnou renesancí. V závislosti na růstu životní úrovně, především automobilismu, a také v důsledku nutné ochrany životního prostředí přestává být táboření nenáročnou dovolenou „daleko od civilizace“. V současné době již

(13) V celostátním průměru v roce 1976 trávilo v místě bydliště hlavní část své dovolené 45 % dělnických a 22 % zaměstnaneckých domácností [Základní 1977], přičemž jen velmi malé části se podařilo obohatit pobyt doma o oddychové a rekreační činnosti.

(14) Podle výpovědí pracujících pražských průmyslových závodů se například 31 % o dovolené nedokáže odpoutat od povinností spojených se zaměstnáním, 50 % se přednostně zaměřuje na nutné práce, na které nezbyvá během roku čas, 16 % se snaží trávit dovolenou přednostně doma a 8 % prakticky musí. Téměř pětina potvrdila, že kromě toho, že nechodí do práce, se jejich dovolená neliší od ostatních dnů v roce [Sonda 1979].

převládá model „turistického komfortu“ a využívání stanových, popřípadě chatových kempů, v nichž jsou poskytovány zpravidla ubytovací, základní hygienické a stravovací služby. Dosud není dostatečná pozornost věnována zařízením pro volný čas, například sportovního charakteru. Vzhledem k tomu, že atraktivita většiny kempů je založena na možnosti koupání v blízkém okolí, je úspěšnost takto strávené dovolené z velké části závislá na kvalitě počasí. Individuální turistika i nadále zůstává věkově značně vyhraněným typem rekreace. Je nejvíce oblíbena mezi mládeží a zájem o ni dále stoupá ve středních věkových skupinách.

Zcela okrajovým typem dovolených je individuální využívání hotelového zařízení. Vedle poměrně vysokých nákladů hraje svoji roli také organizace cestovního ruchu, která v sezónním období prakticky neumožňuje využívání hotelové kapacity jinak než prostřednictvím hromadně organizované rekreace. Působí tak jako bariéra vytváření a stabilizace vzorů náročnější rekreace, spojené například s cestováním z místa na místo a s využíváním specifických zařízení pro volný čas a rekreaci.

Odborářská rekreace sehrála v minulosti významnou roli při formování nového typu rekreace [Socialistická 1975]. Také v současné době patří k nejrozšířenějšímu typu dovolených. Závodní i výběrová rekreace ROH se orientují spíše na průměrný, v populaci převažující typ návštěvníka, pro nějž jsou velmi atraktivní. V možnostech účasti pracujících však zůstávají určité rozdíly, související například s úrovní a počtem těchto zařízení v jednotlivých odvětvích národního hospodářství, systémem rozdělování poukazů mezi ekonomicky aktivní a důchodce apod. Nejčastěji ji využívají pracující ve středním a starším věku se svými rodinnými příslušníky. Menší zájem je mezi mladými lidmi a v rodinách s malými dětmi, na něž není příliš pamatováno ve vybavení objektů ani v programovém zaměření [Základní 1977]. V současné době se pozornost provozovatelů orientuje především na zkvalitňování lůžkového fondu a méně na programovou skladbu rekreace [Úlohy 1978]. Odborářská rekreace jako řízená forma, nesledující primárně ekonomické zřetele, však může poskytovat širší varietu rekreačních příležitostí a programů a přispívat tak účinně k formování nových vzorů ve způsobu trávení dovolených.(15)

Pobyt v zahraničí je velmi atraktivní a dosud značně sociálně diferencovanou formou trávení dovolených. Do zahraničí častěji vyjíždějí zaměstnanci a studenti, zpravidla také mladší a střední věkové skupiny. Určitou bariérou je výše příjmů a dosažené vzdělání, ale ve velkoměstských podmínkách již platí pouze ve skupinách s nejnižším průměrným příjmem na osobu v domácnosti (do 1500 Kčs měsíčně) a u dělnických profesí [Sonda 1979]. Vzhledem k vysokým nákladům bývá dovolená v zahraničí spojována s představou komfortu a špičkových rekreačních služeb. U individuální rekreace je někdy použití služeb cestovního ruchu omezováno ve prospěch nákupu zajímavého zboží. A také u využití služeb cestovních kanceláří — vzhledem k cenovým relacím a vysokým dopravním nákladům — lze o špičkové úrovni služeb hovořit pouze u nejdražších typů zájezdů. Zájezdy středních a nižších cenových hladin zpravidla poskytují služby obdobné domácímu cestovnímu ruchu.

Velmi silným motivem dovolených v zahraničí je potřeba poznat navštívenou zemi, její přírodní krásy, sociální kolorit a jevové stránky způsobu života. Další

(15) Dosud také nejsou zcela doceněny funkce kulturního, společenského i sportovního centra, které mohou rekreační zařízení ROH plnit vůči lokalitě, v níž jsou umístěny, a to i v oblastech soustředěné individuální rekreace.

nejčtenější skupinou jsou zdravotně rekreační důvody, nevyjímaje ani výhody trvale slunečného počasí. Spíše druhotnou roli hrají prestižní důvody, možnost nákupu zajímavého zboží a také možnost zdokonalit se v cizím jazyku [Výzkum spokojenosti 1969]. Praxe cestovních kanceláří ukazují, že realizovat tyto aspirace stále ještě není samozřejmostí. Zvláště u pobytů u moře je někdy stereotyp všedního dne vystřídán pouze celodenním opalováním a jen část účastníků má také zájem o návštěvu dalších turisticky zajímavých míst, měst v blízkosti rekreačních oblastí apod. Samotné zakoupení zájezdu tedy neznamená také využití možností, které pobyt v zahraničí otevírá, a prožití hodnotné dovolené. Dovolena v zahraničí plní funkci kontrastu vůči ostatním sférám volného času a vcelku nelze očekávat, že by jejím prostřednictvím byla výrazněji posilována motivace k hodnotnému prožívání ostatních dnů souvislého volna.

Ovlivňování vzorů trávení souvislého volna nelze omezit na preferenci jednoho typu. Účinnější je budování široké škály zařízení pro volný čas a rekreaci, diferencovaných z hlediska finančních nákladů i poskytovaných služeb. Cestovní ruch se v současné době zaměřuje především na ubytovací a stravovací služby. Dosud prakticky chybí rekreační zařízení polyfunkčního charakteru, která by umožňovala relativně levné a nenáročné ubytování a současně sloužila jako středisko rekreačních služeb, v různé míře specializovaných na zájmové, sportovní nebo jiné typy aktivit volného času. Tato zařízení nejsou dosud hromadně budována pro širokou veřejnost ani jako součást odborářské rekreace.

Závěrem

V současné době je v chování i vědomí lidí zafixována řada různorodých stylů trávení víkendů, dovolených i kratších úseků pracovního volna. Relaxační efekty, které jsou s těmito typy trávení dovolených spojeny, však vyplývají především ze změny prostředí, využívání hmotné vybavenosti a jistého komfortu (a zčásti z určitého zvolnění životního rytmu). Méně již však ze změny struktury činností a rozšíření spektra sociální zkušenosti.

Náročnější styly rekreace jsou dnes typičtější jen pro některé poměrně úzké skupiny mladých lidí. S uzavřením manželství a narozením dětí jsou však poměrně rychle opouštěny a v jejich způsobu života začínají převládat poměrně stereotypní a málo nápadité formy. Je zajímavé, že ani ve skupinách s nejvyšším vzděláním a nejvyššími příjmy tyto náročnější vzory trávení dovolených nejsou výrazněji internalizovány a realizovány. I v těchto skupinách převládají obecně sdílené formy trávení víkendů a dovolených (včetně vykonávání značného objemu prací spojených s obsluhou domácnosti, rodiny i údržbou majetku), které, pokud se vůbec liší, jsou odlišeny pouze relativně vyšším komfortem, větší prostorovou mobilitou a místy i větší poučeností, pokud jde o výběr dostupných možností.

Dovolena a víkend dosud neplní v dostatečné míře funkci stylových prvků komplexu trávení volného času, ale samy jsou naopak ve značné míře zatíženy rutinou všedních dnů, vzorů využívání mimopracovní doby a s ní spojenou stereotypií trávení volného času. Tento rys, projevující se například přesunem některých domácích prací na sobotu, není typický pouze pro naše podmínky, ale projevuje se například také v SSSR, Polsku, NDR a Jugoslávii [Strzeminska 1976].

Skutečnost, že náročnější formy využívání souvislých dnů pracovního volna nejsou výrazněji realizovány ani ve skupinách velkoměstské populace s vyšší

úrovni vzdělání a vyššími příjmy, klade ostatně otázku: Můžeme dnes skutečně hovořit o městském či velkoměstském způsobu rekreace nebo obecněji městském způsobu využívání volného času? Obvykle je kladná odpověď na tuto otázku spojována právě se zdůrazněním takových rysů volného času městského obyvatelstva, jakými jsou masový rozvoj chataření, trávení víkendů i dovolených mimo místo bydliště, popřípadě využívání dovolených v zahraničí. Údaje, které jsme v předcházejícím textu analyzovali, však naznačují, že ani v těchto oblastech nejsou akceptovány kvalitativně zcela odlišné způsoby trávení dovolených a víkendů. Naopak inspirace k převládajícím způsobům činností pochází velmi často z venkovského a maloměstského prostředí. Odpověď na výše uvedenou otázku jistě není snadná a bude vyžadovat zhodnocení daleko širšího okruhu problémů souvisejících se způsobem života městského obyvatelstva. Lze však s určitostí říci, že víkendová rekreace a způsob trávení dovolených není především „stylotvorným“ prvkem, pokud jde o formování vzorů využívání mimopracovní doby a volného času.

Další zkvalitňování způsobů využívání volného času a zvláště pak víkendů a dovolených dnes předpokládá intenzivní zásah do celého procesu a posílení celospolečensky ovlivnitelných forem. Předpokládá nejen účinnou výchovu k volnému času, ale především dotvoření institucionální báze hromadné rekreace, která by byla schopna zformovat nabídku atraktivních a současně finančně dostupných způsobů jako protíváhu privatizovaných forem individuální rekreace. Nezastupitelnou úlohu musí sehrát v tomto procesu společenské organizace, zejména ROH, SSM a ČSTV, jež mohou navázat na řadu pozitivních zkušeností získaných v průběhu 35 let budování socialismu v naší vlasti. Řada úspěšných akcí (například Gymnasion, zájezdy s Cestovní kanceláří mládeže nebo Sportturistem, dovolené využívané ke zlepšení zdravotního stavu a kondice) čekají dosud na solidnější teoreticko-empirický rozbor a vyhodnocení pedagogických zkušeností.

V současnosti však je třeba i rozšířit spektrum služeb pro volný čas a rekreaci poskytovaných za úplatu. Současný stupeň nasycení našich domácností předměty dlouhodobé spotřeby dosáhl již v mnoha směrech, zejména pokud jde o základní vybavení, poměrně značného rozsahu a pro řadu domácností (zejména s vyššími příjmy) se stále aktuálněji rozevírá nutnost proměny celového modelu spotřeby a jeho obohacení o využívání služeb v oblasti rekreace. Skutečnost, že alespoň u velkoměstské populace je dovolená do značné míry „tím, na čem nemá cenu šetřit“, vytváří v tomto směru příznivou psychologickou situaci. Přes využívání služeb v době víkendů a dovolených by tak mohly být rychleji prolomeny psychologické bariéry bránící (spolu s malou dostupností služeb i jejich finanční náročností) intenzivnějšímu využívání služeb a tím i celkové restrukturalizaci spotřeby.

Rekreace mimo intravilán města není jedinou realizovanou formou trávení souvislého volna a některé skupiny velkoměstské populace jsou z ní dosud vyloučeny. Naříklad starší lidé, osoby s nízkými příjmy a zčásti i dělníci. I pro pravidelně vyjíždějící má však výrazně sezónní charakter vyžadující vhodné klimatické podmínky. Tyto formy proto nesnižují význam budování městské a příměstské vybavenosti pro volný čas. Vzhledem k tomu, že možnosti dalšího vyčleňování zemědělské půdy pro individuální rekreaci jsou již prakticky vyčerpány a některé signály nedostatku energetických zdrojů posilují tendenci orientovat se ve volném čase na městské a příměstské formy rekreace, může dojít poměrně rychle k dalšímu zvýšení tlaků na vybavenost tohoto typu

a zesílení zájmu společnosti na jejich efektivnějším a všestrannějším využití pro potřeby rekreace. V této souvislosti bude třeba především vyhodnotit zahraniční zkušenosti se středisky volného času různého typu, tak jak jsou známy ze Sovětského Svazu, NDR, NSR, Francie a dalších zemí.

Jak naznačují některé analýzy [Linhart 1980], ani ve velkoměstské populaci dosud nepřevládají komplexně rozvinuté způsoby trávení volného času. Rozvoj a intenzifikace forem rekreace se tedy nemůže omezit pouze na budování hmotné vybavenosti, ale měla by být koncipována jako sociálně kulturní služba svého druhu, napomáhající prosazování společensky žádoucích forem trávení volného času do všech skupin populace. Podmínkou je však zpracování dlouhodobé koncepce a vytvoření kádru kvalifikovaných pracovníků, specializovaných na „výchovu k využívání volného času“ a jeho organizaci. To vše předpokládá, aby byla především věnována větší pozornost též ekonomickým problémům rekreace i jejímu územnímu a odvětvovému plánování, vycházejícímu z ucelené koncepce rozvoje rekreace a volného času, která by toto úsilí i celospolečenské řízení sjednotila.

Literatura

- Časové rozpočty Pražanů. Archiv výzkumu, Praha, ÚFS ČSAV 1977.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: Člověk po práci. Praha, Svoboda 1975.
- Jüngmann, B.: Některé formy rekreace pracujících a ROH. Praha, Technosport 1973.
- Linhart, J.: Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy. Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Linhart, J. — Vitečková, J.: Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu. Sociologický časopis 1975, č. 4.
- Maršálová, M. — Todlová, M.: Volný čas Pražanů, sv. III. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1973.
- Morkes, F.: K počátkům politické aktivity trampského hnutí. Impuls 1976, č. 4.
- Průcha, V. a kol.: Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století. Praha, Svoboda 1974.
- Pražané o bydlení a bytové výstavbě. Závěrečná zpráva, Praha, ÚVVM 1972.
- Sociální plánování a rozvoj podnikové rekreace v ČSSR. Bratislava, Výzkumný ústav cestovního ruchu 1978 (interní materiál).
- Socialistická koncepce formování potřeb pracujících, socialistický způsob života. Vědeckotechnická revoluce a socialistický člověk. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Sonda „Pracující pražských průmyslových závodů“. Archiv výzkumu, Praha, ÚFS ČSAV 1979.
- Soupis objektů individuální rekreace k 30. září 1971. Praha, ČSÚ 1972.
- Strzeminska, H.: Czas pracy i jego skracanie. Warszawa, Wydaw. Ekonomiczne 1976.
- Stern, E.: Technický pokrok, pracovní doba a mzdy. Praha, Fr. Borový 1934.
- Výzkum spokojenosti účastníků zájezdu Čedoku s prožitím dovolené v zahraničí. Závěrečná zpráva, Praha, ITAZ 1969.
- Základní výsledky mimořádného šetření o rekreaci a cestovním ruchu v ČSSR v roce 1976. Praha, FSÚ 1977.
- Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k životnímu prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. Závěrečná zpráva, I–III, Praha, ÚML – UK 1978.

Е. Рендлова: Рекреация и ее роль в формировании образа жизни городского населения

Автор в своем очерке изучает проблематику выходных дней (уик-э'ндов) и отпусков городского населения. Она исходит из анализа новейших социологических исследований и статистических обследований. Она констатирует, что доля рекреации в способе проведения свободного времени весьма значительна и можно предполагать, что в будущем она еще возрастет. Она тесно связана с ростом жизненного уровня и развитием общественного потребления.

Выходные дни и отпуск выполняют в настоящее время прежде всего рекреативную функцию и позволяют трудящимся восстановить свои физические и психические силы. Лишь в небольшой мере до сих пор происходит стимулирование новых, более содержательных типов запросов развития. В настоящее время в поведении и сознании людей зафиксирован ряд разнородных стилей проведения выходных дней, отпусков и коротких отрезков вне рабочего времени. Релаксативные эффекты, связанные с ними, вытекают, однако, прежде всего из изменения среды, использования материального благоустройства и известного комфорта, и лишь отчасти из известного снижения темпов жизненного ритма. Меньшую роль играет изменение структуры занятий и расширение спектра социального опыта. Более содержательные стили рекреации характерны сегодня лишь для некоторых, сравнительно узких социальных групп, в частности молодых людей. Весьма интересно, что и в группах с высшим уровнем образования и высокими доходами преобладают общеприятные формы проведения выходных дней и отпусков, отличающиеся лишь относительно большим комфортом, большей пространственной мобильностью, а иногда и большей осведомленностью о выборе доступных возможностей. Имеющиеся данные свидетельствуют о том, что даже население больших городов не ориентируется до сих пор на качественно совершенно отличные способы проведения выходных дней и отпусков и что источником вдохновения преобладающих видов занятий, напротив, весьма часто является сельская среда и среда небольших городов. Рекреация во время выходных дней и способ проведения отпусков не являются до сих пор прежде всего «стилеобразующим элементом» формирования эталонов использования вне рабочего времени и досуга, а напротив, сами находятся под большим влиянием рутины каждодневного образа жизни и связанной с ней стереотипности использования свободного времени.

Дальнейшее совершенствование способов использования свободного времени, и особенно выходных дней и отпусков, предполагает сегодня интенсивное вмешательство во весь процесс и повышение роли форм, поддающихся общественному воздействию. Оно предполагает не только эффективное воспитание к проведению свободного времени, но, и прежде всего, завершение создания институциональной базы массовой рекреации, способной сформировать предложение привлекательных и в то же время финансово доступных способов в качестве противовеса приватизированных форм индивидуальной рекреации. В настоящее время необходимо расширить также спектр платных услуг для свободного времени и рекреации. Это обусловлено, кроме прочего, тем, что для ряда семей (в частности, с более высокими доходами) становится все более актуальной необходимость изменения общей модели потребления и ее обогащения за счет использования услуг. Все это, однако, требует одновременно уделять больше внимания проблемам рекреации и свободного времени в народнохозяйственном балансе, в территориальном и отраслевом социальном планировании.

Summary

E. Rendlová: Recreation and its Role in the Formation of the Way of Life of the Urban Population

In this article the author deals with the problems of weekends and holidays of the urban population. Proceeding from an analysis of the latest sociological research projects and statistical investigations, the author notes that the share of recreation

in the manner of spending leisure time is considerable, and it can be assumed that in the future this share will continue to grow. It is firmly linked with the growth of living standards and with progressing social consumption.

Weekends and holidays nowadays fulfil mainly a recreational function while facilitating the restoration of the psychic and physical energies of the working people. Only on a small scale does there occur a stimulation of new more demanding types of developmental requirements. At the present time several different styles of spending one's weekends, holidays and shorter periods of time off work are fixed in people's minds. Relaxation effects connected with these styles, however, ensue especially from the change of environment, the use of recreational facilities and certain comforts and partly from a slowing-down of the life rhythm. These effects proceed less from the changed structure of activities and the expansion of the spectrum of social experience. More demanding types of recreation are nowadays typical only for some relatively narrow social groups, especially of young people. It is interesting to note that even within the groups with highest education and highest incomes there prevail generally shared forms of spending weekends and holidays, distinguished only by relatively greater comfort, greater spatial mobility and sometimes also by a higher degree of information as regards selection of opportunities offered. The data indicate that even city populations have not yet accepted qualitatively completely different modes of spending weekends and holidays and that on the contrary inspiration for prevailing modes of activities is frequently to be found in rural and small-town environments. Weekend recreation and the manner of spending holidays so far do not represent the "style-creating feature" of the formation of patterns for using after-work and free time but on the contrary it itself is strongly influenced by the routine of the every-day lifestyle and the connected stereotypes of spending leisure time.

The further improvement of the modes of using leisure time, and weekends and holidays in particular, nowadays requires the adoption of intensive measures in the whole process and the strengthening of forms which may be affected by the entire society. This calls not only for effective education towards leisure time but above all for the completion of the constitutional basis of mass recreation capable of formulating an offer for attractive and at the same time financially accessible modes as a balance to privatized forms of individual recreation. At present it is also necessary to expand the range of leisure-time services and paid recreation services. This should be achieved also because for a number of households (particularly those with higher incomes) there is an ever growing necessity for changing the entire model of consumption and for enriching the model by making use of provided services. All this also calls for greater attention to be devoted to the problems of recreation and leisure time within the national economy balance sheet as well as in territorial and departmental social planning.

Sport a sportovní diváctví

Některé poznatky z výzkumu životního způsobu Pražanů

IVAN GABAL

VLADIMÍR RAK

Ústav pro filozofii a sociologii

ČSAV, Praha

Masový zájem o sport je neoddiskutovatelnou skutečností, a to jak z hlediska jeho společenské demokratizace, tak jeho rozšíření — početnosti populace, která se sportu a sportování věnuje. Je však masovost tím hlavním a jediným cílem o který z hlediska sportu jde, nebo je pouze prostředkem a projevem jeho společenského rozvoje, podílu sportu na rozvoji společenské skutečnosti? Připustíme-li, že masovost a zmasovění — přinejmenším s ohledem na pozornost věnovanou špičkovým a vrcholovým výkonům — není definitivním a jediným cílem a není jediným kritériem jeho společenskosti v konkrétní socialistické podobě, pak si ovšem musíme položit otázku, kde je situována cílová sféra hodnot, které jsou pro sport určující, kde se projevuje jeho skutečná společenská rozvinutost a role. Zkoumání a hodnocení sportu podle našeho názoru nelze situovat nikam jinam než do konkrétní úrovně životní praxe člověka. Právě v této praxi a jejím prostřednictvím, prostřednictvím postavení a úlohy sportu při reprodukci života, je patrně nezbytné nahlížet na sport jako na společenský jev, jehož základním kritériem je podíl na rozvoji osobnosti, úloha ve společenské kultivaci způsobu života.

Vývoj sportu jako především společenské kvality je jak z hlediska historického, tak ve smyslu současného postavení v celkovém spektru života převážně spojen s městským životním způsobem. Základní společensko-ekonomické změny, jimiž v posledním období procházel venkov, a především zemědělská populace (dynamika proměn v dělbě a obsahu práce v zemědělství, změny v sociálně-profesní, kvalifikační a vzdělanostní struktuře venkovského obyvatelstva atd.) sice vytvářejí podmínky pro přejímání městských vzorů životního způsobu a využívání volného času. Avšak vliv městského způsobu života bude — v sociálním a kulturním smyslu — zřejmě i nadále rozhodující a pro vývoj sportu určující. Význam měst pro kvalitativní i kvantitativní prosazování sportovních aktivit do spektra životních činností podtrhuje nejen vysoká koncentrace obyvatel, rozvinutější dělba práce, popřípadě vyšší míra anonymity a snížení sociální kontroly. Rozhodující jsou i některé základní charakteristiky životního způsobu. Především je to větší strukturace a specializace činností, celkově silnější orientace na volný čas, na druhé straně však i vyšší napětí v časových bilancích [Musil 1977: 163 a 159] a rozevřenější spektrum nabídky pro volný čas. Nelze podceňovat ani stále silný vliv tradice městské kultury, v níž je sport relativně pevně zafixován.

Sport v kontextu životního způsobu

Společenské stránky a funkce sportu jsou v poslední době převážně charakterizovány pomocí jeho začlenění do oblasti kultury [Merhautová-Joachimsthaler 1977; Lapáčeková 1980]. Vzájemné provázání kultury a sportu rozhodně není náhodné a lze jej zdůvodnit jak celospolečenskými funkcemi, které sport plní, tak zejména pozicí, kterou má ve struktuře životního způsobu. Touto optikou můžeme identifikovat přibližně tři základní skupiny jeho funkcí a významů:

- jako sféra hodnot celospolečenského významu;
- jako součást tělesné kultury;
- jako činnost vázaná na oblast volného času a rozšířené reprodukce života.

V prvním smyslu sport plní velké množství zejména integračních a symbolických funkcí. Je jedním z mechanismů, v nichž probíhá emocionální identifikace nejširší veřejnosti například se státní reprezentací, ale i s regionem či místem bydliště. Sport může plnit i úlohu jakéhosi „modelu“ pro zvládnutí některých složitějších životních situací, zejména těch, v nichž je obsažen moment boje, konfliktu, soutěže.

Institucionalizovaný systém sportu je také producentem více či méně trvalých hodnot, které jsou předmětem bezprostřední i zprostředkované divácké percepce, prožitku a hodnocení. A nelze si nepovšimnout, že co do fixace, trvalosti a vícenásobné spotřeby těchto hodnot (tedy jejich vstupu do kultury ve formě systémů fixovaných hodnot) jsme svědky významných změn v instrumentálním, prožitkovém i symbolickém rozměru. Rozrůstání „zlatého fondu“ událostí, výkonů a sportovních osobností prostřednictvím filmu, televize i knih „vtahuje“ sport do oblasti masové kultury v pozitivním smyslu. Sport již dnes zdaleka není doménou pomíjivého okamžiku, ale má svou vlastní kontinuitu a historii, produkuje i trvalé (nebo trvalejší) hodnoty, které jsou součástí a spolukonstituujícím prvkem moderního života. Typ produkováných hodnot, které se ve sféře sportu a s ním spjatých institucí objevují, je značně rozsáhlý a různorodý. V první řadě jsou to výjimečné dosažené úspěchy, které jsou patrně pro symbolické a integrační funkce sportu nejvýznamnější a zakládají i všeobecné standardy hodnocení sportovních výkonů. Patrně právě zde se rodí specifické tradice, které ovlivňují specializaci, oblibu a preference jednotlivých sportovních odvětví v různých zemích. Součástí tradovaného fondu jsou nesporně i výjimečné výkony a v neposlední řadě pak slavné postavy sportovců vytvářející obecné vzory sportovních morálních kreditů, ale i organizace života a životního způsobu. V tomto smyslu se vstup sportu na pole masové kultury ve svých důsledcích projevuje i silící zpětnou vazbou veřejnosti vůči sportu, sportování a sportovcům. Kariéra vrcholového sportovce již zdaleka není pouze otázkou výkonů a výkonnosti. Popularita přitahuje pozornost divácké veřejnosti k širšímu spektru činností a životních podmínek sportovce, které jsou hodnoceny a konfrontovány jak s vlastní výkonností, tak životem ostatní populace. Osobnost sportovce, jeho soukromý i sportovní život jsou dnes patrně důležitým mediátorem aktivního i diváckého vztahu ke sportu a sportování.

Z druhého hlediska je sport a sportování jako činnost atributem a součástí tzv. tělesné kultury. V této oblasti se v současnosti vytvářejí specifické společenské normy a hodnoty vázané na fyzickou kvalitu života. Teoretické rozpracování této problematiky však dosud není jednoznačné a vyčerpávající, má celou řadu diskusních momentů.